

І РОЗДІЛ
ІСТОРІЯ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА,
АРХЕОЛОГІЯ, КРАЄЗНАВСТВО ТА ЕТНОГРАФІЯ

В. Ю. МУРЗІН

ПРО ЧИСЕЛЬНІСТЬ КОЧОВИХ СКІФІВ

Жвавий інтерес до даної теми багато в чому пов'язаний із подіями скіфо-перської війни – першого воєнного конфлікту на території нашої країни, деякі відомості про який ми маємо завдяки праці Геродота.¹

Згідно Геродоту (Геродот IV, 87) перська «армія вторгнення» нараховувала 700 тисяч воїнів. У зв'язку з масштабністю погрози, що нависла над кочовищами скіфів, останні застосували тактику стратегічного відступу з метою виснаження сил супротивника. Із цього аргументу робився висновок про порівняльну нечисленність скіфського війська стосовно перського.

Однак, за розрахунками істориків (Черненко 1984, с. 18-20), дані Геродота про кількісний склад перського війська на чолі з царем Дрієм I під час війни зі скіфами, і пізніше - під час вторгнення наступника Дарія I - перського царя Ксеркса, на територію материкової Греції, явно завищені. В останньому випадку Геродот, по оцінці сучасних науковців, перевищив чисельність перського війська приблизно в 40 – 80 разів.

Безсумнівно, на цифри, що були наведені Геродотом, і в першому, і в другому випадках, вплинуло бажання скіфів, на підставі розповідей яких Геродот оповідав про перипетії скіфо-перської війни, а потім - й греків, підвищити значимість здобутих ними перемог.

Здалося б, деяку уяву про чисельність скіфів може дати бронзовий казан скіфського царя Аріанта, якого нібито було встановлено в місцевості Еksamпей. За розповіддю Геродота, його було, знов таки – нібито, відлито з бронзових наконечників стріл, що приніс кожен скіфський воїн. Геродот (IV, 81) точно наводить місткість казана – 600 амфор, і товщину його стінок – 6 пальців. Проте, як відомо, обсяг самих амфор помітно відрізнявся залежно від центру, у якому вони були виготовлені. Різнилися й розміри такої міри довжини, як палець (дактіль). Не однаковою була й вага наконечників скіфських стріл.

Як наочно продемонстрували К.К.Марченко і О.М.Щеглов (Марченко, Щеглов 1989), залежно від того, якими вихідними даними користуватися, можливі 72 варіанти параметрів цієї гігантської посудини. При цьому її вага коливається від 7 до 46 тонн, а висота – від 4 до 9,5 м (Рис. 1). Відповідно, чисельність скіфів, які доставили стріли, також коливається в межах від 3,4 до 15, 6 млн.

Однак тут йдеться лише про воїнів, чисельність яких у складі кочової орди, згідно більш пізнім етнографічним даним, становила близько 20% від загальної чисельності кочового об'єднання. При множенні наведених вище цифр у п'ять разів вийде такий фантастичний результат, який лише зайвий раз підтвердить той безперечний факт, що розповідь про казан царя Аріанта є тільки малою часточкою скіфського міфологічного циклу, що так і не дійшов до нас у повному вигляді, на превеликий наш жаль.

Ймовірно, деяку уяву про чисельність скіфів могли б дати розрахунки чисельності худоби (основного багатства й засобу існування кочовика), яку могли випасати скіфи, виходячи з пасовищних ресурсів степів Північного Причорномор'я.

Деякі дані для цього є. Так, Н.С.Масанов у своєму етнографічному дослідженні кочового суспільства казахів відзначає, що для нормального існування середньої кочової родини було необхідно мати 20 – 25 голів худоби в перерахунку на умовного коня. Для

¹ Див.: Геродот. Історії в дев'яти книгах. Переклад із старогрецької, передмова та примітки А.О.Білецького. – Харків, 2006. - 654 с.

прокорму одного коня було потрібно не менш 20 га пасовища (Масанов 1995, с. 39, 115). Відповідно, $25 \times 20 = 500$ га пасовищ на одну родину.

Природно, умови північнопричорноморських степів, навіть із урахуванням наявності більш посушливих південних районів, були набагато сприятливішими для скотарства, ніж степи Казахстану.²

Але використовуємо все ж таки дані Н.С.Масанова. Загальна площа степової частини Північного Причорномор'я (степової України і степової Молдови) становить близько 30 738 000 га (<http://steppe.org.ua/steppe.php> та http://www.wastegovernance.org/moldova_rus.html). При діленні цієї площі на 500 га ми одержимо цифру в 61 476 родин, які могли б існувати на цій території. Відповідно, загальна чисельність теоретично могла б становити (з обліком того, що середня кочова родина, як правило, складалася з 5 людей) 307 380 людей.

Схожим шляхом пішла Н.О.Гаврилюк (Гаврилюк 1999), яка одержала цифру 678 тисяч (Гаврилюк 1999, с. 119), тобто у два рази більше, ніж ми.

Щоправда, вона враховувала наявність у раціоні скіфів їжі, добутої полюванням, і одержаної за рахунок «землеробського компоненту» у господарстві степових скіфів.

Що стосується полювання, особливо облавного, то у кочовиків воно було не тільки засобом поповнення харчових запасів, скільки засобом військового тренування – як індивідуального, так і у підготовці воїна до дій у складі військового підрозділу. Крім того, потреба в полюванні у номадів виникала у зв'язку з необхідністю зменшення популяції диких тварин – природних конкурентів домашньої худоби у використанні пасовищ. Зрозуміло, здобуте у ході полювання м'ясо диких тварин йшло по призначенню, однак воно навряд чи відіграло значну роль у харчовому раціоні кочовиків.

Досить сумнівно, що значний результат приносили і землеробські зусилля скіфів. Як свідчать етнографи, землеробством у кочовиків, за звичай, займалися люди похилого віку, що втратили фізичні можливості для здійснення важких переходів з худобою, а також для її охорони. Саме вони залишалися на місцях зимівель, де й запроваджували свої землеробські досліди. Вже з цього випливає, що результат їх землеробських потуг був мізерний. Тому кочовики практично завжди задовольняли свої потреби у рослинній їжі за рахунок залежного від них осілого землеробського населення. У випадку зі скіфами – за рахунок землеробських ресурсів осілого населення Лісостепу Північного Причорномор'я.

Більше того, навіть пізніше запорізькі козаки, певна частина яких (так звані «сидні» або «гнездюки») господарювала на хуторах, не могли самі забезпечити Січ хлібом. Тому вони за охорону південних кордонів Росії січовики одержували звідти «хлібне жалування», розмір якого був завжди предметом суперечок між Січчю й Москвою (Яворницький 1990, с. 283).

Але досить вагомий недолік такого методу підрахунків чисельності скіфів криється не в цьому. Ми не можемо корегувати свої розрахунки з кількістю худоби, що належала скіфській аристократії. Цілком зрозуміло, що для випасу її численних табунів і черід були потрібні значні пасовищні угіддя, що скорочувало площу пасовищних ресурсів для рядових кочовиків. А кількість худоби, що належала скіфській верхівці, імовірно, була величезною.

Як приклад, наведемо лише деякі дані про кількість худоби у запорізької старшини. Так, кошовий отаман Петро Калнишевський продав за один раз близько 14 тис. голів коней, а у полковника А.Ковпака татари під час набігу поцупили близько 7 тис. голів коней (Яворницький 1990, с. 285). Треба думати, це були не останні коні в їхньому господарстві.

² Наприклад Джучі, син Чингізхана, коли вперше побачив степи Східної Європи, у захваті вигукнув, що ніде у світі не знайдеться землі, приємнішої за цю, більш кращого повітря, більш солодкої води і більш просторих лугів і пасовищ (Тизенгаузен 1941, с. 14).

Зрозуміло, худоба скіфської аристократії займала значну територію пасовищ Північного Причорномор'я, що не могло не позначитися на розмірах території пасовищ, що перебували в розпорядженні рядових скіфів і, відповідно, на загальній чисельності скіфів. Але головна причина деякої ущербності цього методу криється в тому, що ми не знаємо й не можемо враховувати ту кількість додаткового продукту, який одержувала скіфська орда за рахунок контролю над торговельними шляхами та данини від залежного населення. На нашу думку, збір такої данини здійснювався у формі полюддя, яке мало не тільки економічний зміст, але й політичне значення, оскільки закріплювало відносини залежності й панування.

Тому найбільш раціональний шлях до з'ясування хоча б приблизної чисельності скіфів – це залучення даних етнографії. За даними Д.І.Яворницького, на території Північного Причорномор'я кочували чотири ногайських орди – Джебешкульська, чисельністю близько 20 тис. димів, Джамбойлацька, чисельністю 5 тис. кибиток, Джебедисанська – 40 тис. кибиток (вони були підвладні Кримському ханству) і незалежна Буджакська орда, яка могла виставити у поле близько 15 тис. вояків, що відповідало, приблизно, 75 тис. загального населення орди (Яворницький 1990, с. 238).³ Таким чином, загальна чисельність ногайського населення у Північному Причорномор'ї становила близько 400 тис. людей.

Однак кочові території ногайців на півдні були обмежені кордонами Кримського ханства, а на півночі – «вільностями» запорізьких козаків.

На відміну від ногайських, кочовища скіфів займали значно більшу територію – зокрема майже всю степову частину Криму. За даними німецького автора XVIII в. Йоганна Тунманна (Тунманн 1991, с. 21) чисельність татарського населення Криму становила близько 400 тис. людей, частина з яких, природно, жила у степовій частині півострова. Крім того, скіфи жили й на території серединних і північних степів Північного Причорномор'я, які пізніше належали запорізьким козакам. Абсолютно точну чисельність степових скіфів у Північному Причорномор'я це навряд чи допоможе встановити, але деякі приблизні висновки на їхній підставі зробити можна. На нашу думку, чисельність скіфської кочової орди коливалася в межах 500 – 700 тисяч людей.

До речі, С.А.Плетньова (Плетнева 1990, с. 115) визначає подібну ж цифру (500 – 600 тис.), при розрахунках чисельності половців, що мешкали у степах Північного Причорномор'я в XII ст., тобто на тих самих місцях, де раніше знаходилися скіфські кочовища.

Якщо наші висновки відповідають дійсності, чисельність скіфського війська під час війни з Дарієм I могла становити від 100 до 125 тис. воїнів. Однак до цього числа необхідно додати й безсумнівну участь у цій загальній війні загонів скіфських амазонок, існування яких нині досить добре простежується за археологічними даними, і допомогу союзників – перш за все, з боку споріднених зі скіфами за мовою та способом життя савроматів. Таким чином, загальна чисельність об'єднаного скіфського війська могла сягати, приблизно, 200 або дещо більше тисяч воїнів. Тому в кількісному відношенні воно навряд чи поступалося армії персів.

Отже, відступ скіфів пояснюється, скоріш за все, не масштабами перської загрози, а стратегічними здібностями скіфських воєначальників, зокрема верховного царя скіфів Іданфірса, котрі прагли звести до мінімуму власні втрати. З цієї метою вони й нав'язали персам свій стратегічний план війни і примусили їх до виснажливого маршу по невідомій для них землі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии VI – III вв. до н.э. – К., 1999. – 420 с.
Геродот. Історії в дев'яти книгах. Переклад із старогрецької, передмова та примітки А.О.Білецького. – Харків, 2006. - 654 с.

³ Що стосується Буджакської орди, її загальну чисельність Д.І.Яворницький визначив як 20 або 30 тис. людей. Проте, навіть при чисельності у 30 тис., виставити у поле 15 тис. воїнів є абсолютно не реальним.

- Марченко К.К., Щеглов О.М. До Геродота, IV, 81 // Археологія. – 1989. - № 3. – С. 117-121.
 Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности номадных обществ. – Алматы-Москва, 1995. – 320 с.
 Плетнева С.А. Половцы. – М., 1990. – 208 с.
 Тизенгаузен В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. - М.-Л., 1941. - Т. II. – 308 с.
 Тунманн. Крымское ханство. – Симферополь, 1991. – 93 с.
 Черненко Е.В. Скифо-персидская война. – К., 1984. – 115 с.
 Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. – 319 с.
<http://steppe.org.ua/steppe.php>
http://www.wastegovernance.org/moldova_rus.html

SUMMARY

Question about the number of the nomadic Scythians is of particular interest in connection with the events of the Scythian-Persian War, which took place about 612 BC on the territory of modern Ukraine.

According to Herodotus, who has left us some information about the military conflict, the Persian “army of invading” of king Darius I counted 700 thousand soldiers. However, according to modern historians, this figure is clearly overstated in tenfold.

Nevertheless, considering the imminent threat, the Scythians chose the tactics of strategic retreat, whose goal was to wear down the enemy. From this a priori conclusion was drawn that the Scythian army was inferior in strength to the Persian.

Based on ethnographic data (information about the number of Noghais, who lived in southern steppes of the Northern Black Sea), the author concludes that the total population of the Scythian horde could vary between 500 - 700 thousand people.

Accordingly, in general mobilization Scythians could raise an army in the amount of 100 - 125 thousand soldiers. Considering the aid of allies, primarily related to the Scythians in language and lifestyle Savromats the combined army of the Scythians during the Scythian-Persian war could reach 200 or more over thousand soldiers. It was hardly inferior in numbers to the Persian army.

In this case it is necessary to acknowledge that the Scythian retreat was clearly defined plan with a view to wear down the enemy and thus to minimize their losses.

This undoubtedly shows uncommon talent of Scythian military commanders, including their supreme king Idanfirs.

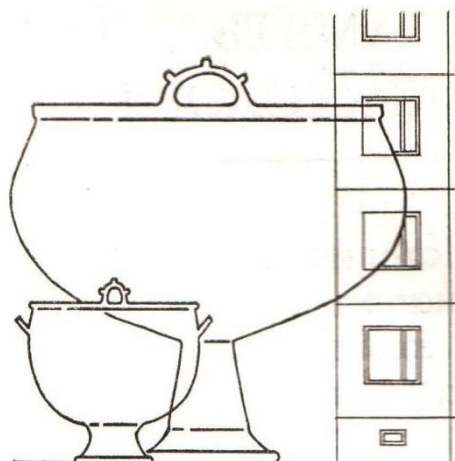

Рис. 1. Мінімальний та максимальний розміри казана Аріанта на фоні сучасного дому (за К.К.Марченко та О.М.Щегловим)